

УДК 811.161.2.06,373

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.1.11>

ВІДОБРАЖЕННЯ ЧАСОВОГО АСПЕКТУ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В ЗНАЧЕННЯХ ПОХІДНИХ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ

REPRESENTATION OF THE TIME ASPECT OF THE LINGUISTIC WORLDVIEW IN THE MEANING OF DERIVED MOTION VERBS

Середницька А.Я.,

orcid.org/0000-0003-0883-3229

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Національного університету «Львівська політехніка»

У мовній картині світу, як і науковій, категорія переміщення має просторові й часові параметри. Час є важливим аспектом мовної категорії переміщення, оскільки його виражають численні мовні засоби: слова різних частин мови (прислівники, іменники, прикметники, дієслова), граматичні категорії (часи дієслів), лексико-граматичні категорії (роди дії), лексико-синтаксичні засоби (сполучники, підрядні речення). Вагомими засобами вираження мовної картини світу є словотвірні значення, оскільки вони вживаються в багатьох похідних дієсловах і узагальнюють дійсність майже на тому ж рівні абстрактності, що й граматичні.

Основними часовими характеристиками в семантиці похідних дієслів переміщення є фази переміщення – початок, виражений префіксами *по-*, *п-*, *за-*, кінець переміщення, виражений префіксом *до-*; тривалість переміщення – якийсь або певний час його тривання, виражений префіксами *по-*, *про-*, тривалий час протікання дії, виражений префіксом *поло-*; швидкість переміщення – збільшення швидкості переміщення самого предмета чи сторонній вплив на зростання його швидкості, виражений префіксом *роз-*; кількісні характеристики переміщення – однократність, виражена суфіксами *-ну-*, *-ону-*; багатократність, виражена префіксом *поло-*, наявність проміжків часу між повторними процесами переміщення, виражена префіксом *по-* і суфіксами *-ова-*, *-ува-*.

Найбільш абстрактні категорії мовного розуміння часу, що стосуються перебігу подій від минулого до майбутнього, відображаються в лексиці й граматиці. Натомість словотвірні значення дієслів переміщення передають більш конкретні, практичні, побутові часові характеристики. Вони стосуються передусім процесу тривання дії, що має початок і кінець, певну тривалість, відбувається один раз або повторюється. Таким чином, у мовній картині переміщення, вираженій словотвірними засобами, найбільш вагомими є значення початку дії, її тривалості, однократності чи багатократності, завершення. Оскільки перелічені побутові характеристики поширені в навколишній дійсності, мова вважала за потрібне зафіксувати їх у типових для багатьох тисяч дієслів словотвірних значеннях.

Ключові слова: мовна картина світу, дієслова переміщення, словотвірні значення, роди дії, категорія часу.

In the linguistic worldview, as well as the scientific worldview, the category of motion contains parameters of space and time. Time is a crucial aspect of the language category of motion, since it is expressed by numerous linguistic means: words of different parts of speech (nouns, verbs, adjectives, adverbs), grammar categories (tenses of the verbs), lexico-grammatical categories (lexical aspects of verbs), lexico-syntactic means (conjunctions, clauses). Word-formation meanings are significant language means of expression of the linguistic worldview. They are used in many derived verbs and generalize reality virtually at the same level of abstraction, as grammatical meanings.

The main temporal characteristics of semantics of the derived verbs of motion are the phases of motion – the beginning, which is expressed by the prefixes *po-*, *p-*, *za-*, the end, which is expressed by the prefix *do-*; the duration of motion – unspecified or specified time of its duration, which is expressed by the prefixes *po-*, *pro-*, the lengthy period of action, which is expressed by the prefix *polo-*, the speed of motion – the increase of the speed of the object itself or due to the external influence, expressed by the prefix *roz-*; quantitative characteristics of a one-time motion, expressed by the

suffixes *-ну-*, *-ону-*; repetitive motion, expressed by the prefix *попо-*, the presence of time intervals between the repeated processes of motion, expressed by the prefix *по-* and suffixes *-ова-*, *-ува-*.

The most abstract categories of linguistic conceptualization of time, relating to the flow of events from the past to the future, are reflected in vocabulary and grammar. Word-formation meanings of motion verbs give more specific, practical temporal characteristics. They relate primarily to the process of action duration, which has a beginning and an end of the motion, a certain duration, occurs once or is repeated.

Thus, in the linguistic worldview of motion, expressed by word-formation means, the most important are the meanings of the beginning and completion of an action, its duration, one-time or repetitive motion. Since the listed characteristics are common in the surrounding reality, the language considered it necessary to record them in the word-formation meanings, typical for many thousands of verbs.

Key words: linguistic worldview, verbs of motion, word-formation meanings, lexical aspects of verbs, category of time.

Постановка проблеми. У науковій картині світу категорію переміщення визначають як зміну з плином часу розташування тіл або їхніх частин у просторі. У мовній картині світу категорія переміщення також має просторові й часові параметри, однак їх доповнюють суто мовні характеристики способу переміщення. У мові найбільш часто виявляються, а отже, є вагомішими просторові характеристики переміщення (зокрема, його напрям чи траєкторія) та спосіб, за допомогою якого воно відбувається. Тим не менше, поняття часу також є надзвичайно вагомим для мовної картини переміщення. Це помітно з численності різноманітних мовних засобів для позначення часу. Часові характеристики можуть виражати слова різних частин мови (прислівники, іменники, прикметники, дієслова), граматичні категорії (часи дієслів), лексико-граматичні категорії (роди дії), лексико-синтаксичні засоби (сполучники, підрядні речення). Одним із вагомих засобів вираження мовної картини переміщення є словотвірні значення, що вживаються в багатьох дієсловах і узагальнюють дійсність майже на тому ж рівні абстрактності, що й граматики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль словотвірних значень у функціонуванні семантики української мови досліджували К. Городенська, В. Грещук, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, О. Кушлик, Н. Лахно, Т. Левченко, Ю. Романюк, В. Русанівський, С. Соколова, Т. Чубань та інші. Однак проблеми систематизації словотвірних значень, пов'язаних з часовими характеристиками переміщення в картині світу української мови, до цього часу залишаються недостатньо вивченими. Цілі нашої статті – систематизувати часові характеристики переміщення, виражені за допомогою словотвірних значень, і проаналізувати їхню роль у мовній картині світу.

Виклад основного матеріалу. У науковій картині поняття переміщення трактують як зміну розташування предмета в просторі з плином часу. У свою чергу, наукове розуміння часу – послідов-

ність явищ, які змінюють одне одного [3, с. 24]. Наука вивчає відокремленість різних стадій переміщення; тривалість дії; швидкість; ритми процесів. Мовна картина переміщення, виражена словотвірними засобами, має схожу класифікацію часових характеристик, однак поширює її, додаючи численні деталізовані побутові особливості цього процесу. Основними часовими словотвірними значеннями в семантиці похідних дієслів переміщення є:

1) фази переміщення – початок (*питу1, полинути1, заструменіту1*), кінець переміщення (*доходитьу1*);

2) тривалість переміщення – якийсь або певний час (*політати, пролітати*), тривалий час протікання дії (*попойту1*);

3) швидкість переміщення – збільшення швидкості переміщення самого предмета (*розкручуватися2, розлітатися5*) чи сторонній вплив на зростання його швидкості (*розкручувати4, розкочувати3*);

4) кількісні характеристики переміщення – однократність (*стрибнути, хитнути*), багатократність (*попоходити, виколихувати1, похитатися*), наявність проміжків часу між повторними процесами переміщення (*повівати1, пострибувати*) тощо.

У таблиці перелічено часові словотвірні значення дієслів переміщення, усі афікси, які їм відповідають, приклади похідних слів, утворених за допомогою цих афіксів.

Наведені ознаки співвідносні з родами дії – категорією, що є, згідно з різними джерелами, морфологічною, морфолого-словотвірною, семантико-словотвірною, семантико-граматичною [6, с. 87]. Зі словотвором роди дії поєднує те, що значення одновидових дієслів містять додаткову ознаку, виражену постійним формальним показником – префіксом або префіксом і суфіксом, постфіксом [2, с. 201–208; 7, с. 66]. Залежно від змісту цієї додаткової ознаки, В.М. Русанівський поділяє роди дії на результативні, фазові, кількісні, а також роди дії, які виражають ступені інтенсивності [2, с. 208].

Часові словотвірні значення похідних дієслів переміщення

Словотвірне значення	Афікси	Приклад
Початок переміщення	по-	побігти ¹ (почати бігти в якому-небудь напрямку)
	п-	піти ¹ (почати пересуватися, рухатися, міняти місце в просторі, ступаючи ногами (про людей і тварин))
	за-	застрибати ¹ (почати стрибати, робити стрибки)
Кінець переміщення	до-	докручувати ¹ (закінчувати крутити що-небудь, крутити до кінця)
Якийсь час	по-	походити ¹ (ходити якийсь час)
	про-	пролітати ⁵ (проводити якийсь час у польоті)
	пере-	перебігати (вибігати в чому-небудь або як-небудь протягом певного часу)
	ви-	вилітати (літаючи, пробути певний час у повітрі)
	від-	відлежувати ¹ (лежати протягом певного часу)
Тривалий час	попо-	попойти ¹ (іти тривалий час), похідні утворюються від обмеженої кількості односпрямованих дієслів)
Швидкість переміщення	роз-	розкручуватися ² (поступово починати дедалі швидше крутитися, обертатися), похідні утворюються від дієслів обертання та перекошування
Однократне переміщення	-ну- (-ону-)	бризнути (однократне до бризкати)
Багатократне переміщення	попо-	попокидати розм. (кидати багато разів, тривалий час)
Час від часу	по- + -ува-	покручувати ¹ (крутити час від часу)
	під-	підлігати ⁴ (у процесі пересування час від часу летіти (про птахів))
	ви- + -ува-	виколихуватися ¹ (раз у раз колихатися)

Словотвірні значення, що містять часові характеристики переміщення, відповідають фазовим та кількісним родам дії. До фазових родів дії належать дієслова, значення яких уточнені ознаками «початок дії», «кінець дії».

Починальний рід дії виділяє низка авторів [1, с. 17; 4, с. 176; 5, с. 107; 7, с. 56]. Ознака початку переміщення характерна для більшості дієслів переміщення. Не властива вона лише для дієслів, які розкривають поняття «переміщатися догори», «переміщатися, змінюючи напрям», а також «змінювати розташування в просторі».

Формальними засобами вираження ознаки «починати переміщатися» є префікси *за-* і *по-*. Із префіксом *по-* (усічений варіант *п-*) поєднуються односпрямовані дієслова *іхати¹*, *попливти¹*, *піти¹* і т. д. Іноді в цьому значенні можуть вживатися префікси *ви-*, *від-*: *вилітати¹*// (літаком), *вилітати²*, *відлітати¹*// (про літак), але в цьому випадку значення початку польоту є переосмисленим просторовим значенням *вилітати¹*, *відлітати¹* (рух від початкової точки відліку.) Зрідка на початок переміщення може вказувати суфікс *-ну-*: *сипнути²* (почати сипатися), *сипнути⁴* *неперех.* (швидко, разом вийти, вибігти звідкись або піти, побігти куди-небудь (про багатьох людей)).

Префікс *за-* надає значення початку переміщення різноспрямованим дієсловом: *заходити¹*, *забігати*, *залізати²* і т. ін. З цим префіксом також поєднуються дієслова, що розкривають поняття «здійснювати коливальні рухи»: *захи-*

тати¹, *захилитати*, *загойдати*, *затремтяти¹* тощо; поняття «здійснювати обертальні рухи» – *закрутити¹* (2), *завертати*, *закручуватися²* тощо; поняття «переміщатися безладно» – *заметушитися*, *заметатися*, *закидатися¹* тощо; слова *зарухати*, *заворушити*, *застрибати¹*, *заскакати¹*, *затанцювати¹*, *затинятися* та інші дієслова, у лексичних значеннях яких відсутня ознака єдиного напрямку.

Фінітивний рід дії, «кінець переміщення», виділяє Русанівський В.М. [7, с. 56], Кушлик О. [4, с. 176] та інші. Він властивий порівняно невеликій групі дієслів переміщення. Словотвірне значення кінця переміщення передають префікси *до-* (*доходити¹*, *докручувати¹*, *довірчувати*, *докручуватися²*, *дохитувати*, *дотанцюовувати¹*), *від-* (*відмахувати⁵*, *відтанцюовувати²*), *пере-* (*перетремтяти²*, *перетанцюовувати¹*).

Дієслова, що містять словотвірні значення «переміщатися якийсь час», мають префікси *по-* та *про-*. Ці префікси, за термінологією Т. Чубань і Т. Левченко, виражають обмежувально-часове значення [10, с. 204]. Деякі науковці ділять ці дієслова на два роди дії: неозначено-тривалий рід дії, виражений префіксом *по-* (*побігати*) і рід дії, який має значення певної тривалості в часі, виражений префіксом *про-* (*пробігати*) [7, с. 56; 4, с. 108].

Проте, опираючись на тлумачення дієслів у «Словнику української мови» [9], ми виявили, що дієслова з префіксом *про-* отримують

визначення через словосполучення «якийсь час», а не «певний час». Через словосполучення «певний час» визначена невелика кількість дієслів, до складу яких входять префікси *ви-*, *від-* або *пере-*: *вилітати*, *вигулювати*¹, *вибродити*//, *вибризувати*//, *перебігати*, *вибігати*². Тому ми виділяємо одне словотвірне значення «якийсь час», яке об'єднує дієслова з префіксами *по-*, *про-*, *ви-*, *від-*, *пере-*. Для розмежування неозначено-тривалого роду дії, і роду дії, що має значення певної тривалості дії в часі, словотвірних засобів недостатньо. Необхідний додатковий контекст, поєднання з прислівниками *ще*, *недовго*, числівниково-іменниковими сполученнями *два-три дні*, іменниками *півгодини*, *півроку* тощо, а також частками *тільки*, *лише*, *всього лише* тощо [1, с. 16; 107, с. 204].

Поєднання префікса *попо-* з основою односпрямованого дієслова переміщення призводить до появи в значенні цього дієслова ознаки «тривалий час»: *попойти*¹ (іти тривалий час, іти якийсь час), *попоїхати* *розм.* (їхати тривалий час). Ці похідні дієслова, утворені від односпрямованих дієслів *іти*¹, *їхати*¹, не вказують на багатократність, повторюваність дії, а лише на той факт, що рух відбувається протягом тривалого часу.

Словотвірне значення швидкості переміщення актуалізується в дієсловах *ходи*, переміщення в повітрі, обертання, перекочування: *розкочувати*³ (котяти, розганяючи, поступово збільшувати швидкість руху), *розкручувати*⁴ (поступово починати дедалі швидше крутити, обертати що-небудь), *розкручуватися*² (поступово починати дедалі швидше крутитися, обертатися).

Наступні кілька часових словотвірних характеристик процесу переміщення співвідносяться з так званими кількісними (квантитативними) родами дії [4, с. 177]. До них зараховують словотвірні значення, що виражають однократність, багатократність переміщення, тривалу перервну дію.

Однократні словотвірні значення передають разовий, одноактний вияв дії (здебільшого нетривалої) – *стрибнути*, *хитнути* тощо [1, с. 16; 2, с. 206, 4, с. 177]. Словотвірне значення однократності містять дієслова обертання (*крутнути*¹, *крутоннути*, *крутнутися*¹), переміщення донизу (*плюснути*, *плюснутися*, *хлюпнути*, *шубовснути*//, *ляпнути*¹, *хляпнути*), переміщення рідини (*хлюпнути*, *крапнути*, *бризнути*, *плеснути*, *плюснути*, *пирснути*¹ тощо), переміщення кидком (*кинути*, *шпурнути*, *метнути*¹, *жбурнути*), переміщення ковзанням (*сковзнути*¹, *сковзнутися*), переміщення сипкої речовини (*сипнути*, *сипнутися*, *трус-*

нути), переміщення стрибками (*стрибнути*, *скакнути*, *плигнути*), переміщення повітряних мас (*війнути*, *майнути*, *дмухнути*), здійснення коливальних рухів (*хитнути*, *хитнутися*, *схитнути*, *схитнутися*, *колихнути*, *колихнутися*, *сколихнути*, *сколихнутися*, *гойднути*) тощо. До однократного роду дії належать дієслова, які називають процеси, що розпадаються на ряд одноактних, однорідних проявів: *капати*, *коливатися*, *тремтіти* і т. ін. Відносно неперервної дії, такі, як *їхати*, *іти*, *плисти*, *бігти*, *нести*, *тягти*, *танцювати*, *вести*, *везти*, *текти*, *повзти*, *метушитися*, *підніматися*, *опускатися*, *падати*, що не поділяються на окремі фрагменти тривання, не мають однократних відповідників. Формальним показником однократного роду дії є суфікс *-ну-* або його підсилювальний різновид *-ону-* (*крутоннути*¹, *крутоннутися*, *сипнути*, *стрибнути*).

Словотвірне значення «повторювана дія» містять дієслова доконаного виду [1, с. 19; 4, с. 177; 10, с. 205], які мають значення «робити щось довго, кількаразово, як правило, з великим напруженням». Вони співвідносяться з родом дії багатократних дієслів [7, с. 57]: *попоходити*, *попокрутити*, *попокидати* тощо. Словотвірні значення цих дієслів у тлумачному словнику передають словосполучення «робити щось довго» і «кількаразово», «тривалий час або багато разів»: *попогуляти* *док.*, *розм.* (гуляти багато разів; тривалий час; погуляти добре), *попоходити* (ходити багато разів, тривалий час; знаходитися добре), *попоскакати* (скакати багато разів, тривалий час).

Словотвірні значення повторюваної дії входять до складу дієслів, що позначають переміщення кроками (*попоходити*, *попогуляти*), обертання (*попокрутити*, *попокрутитися*¹), колювання (*попотруситися*¹), кидання (*попокидати*, *поповикидати*), стрибків (*попоскакати*), танцю (*попотанцювати*¹), повзання (*пополазити* *розм.*), переміщення за допомогою транспорту (*попоїздити*¹ *док.*, *розм.*, *поповозити*, *поповозитися*), переміщення вантажів на собі (*попоносити*¹, *попоноситися*, *попотягати*¹).

Повторювані дієслова утворюються від основ різноспрямованих дієслів за допомогою додавання префікса *попо-*. Це не є випадковим, оскільки саме різноспрямовані дієслова, крім ознаки відсутності єдиного напрямку переміщення, містять ознаку багатократності руху. Так, визначення дієслова *ходитьи*¹ звучить як «ступуючи, рухатися, переміщатися в різних напрямках; прямувати куди-небудь регулярно або постійно, з певною метою».

Словотвірне значення «робити що-небудь час від часу» вказує на перервно-пом'якшувальну дію [7, с. 57]. Значення містять дієслова недоконаного виду: *повівати1, пострибувати, подимати* тощо. Вони утворюються від недоконаних дієслів за допомогою додавання префікса *по-* й заміни суфікса *-и-*, *-і-* в основі слова на суфікс *-а-*, *-ува-*, або суфікса *-а-* на *-ува-* (*-ва-*): *ходити1 – походжати, крутитися1 – покручуватися; гойдатися1 – погойдуватися, дригати – подригуватися, віяти – повівати*.

Іноді замість префікса *по-* в цьому значенні вживають префікс *ви-*: *вибрикувати1* (раз у раз брикати), *вибасовувати* (раз у раз басувати), *виколухувати* (раз у раз гойдати, колихати що-небудь), *виколухуватися1* (раз у раз колихатися), *вигойдуватися* (раз у раз гойдатися, хитатися), *вимахувати* (раз у раз махати чим-небудь) або префікс *на-*: *накивувати1 розм.* (кивати злегенька або час від часу).

Дієслова такого типу називають перервно-пом'якшувальними, оскільки в їхніх значеннях, крім ознаки перервності дії, актуалізується ознака неповної її інтенсивності, яка у визначеннях виражена прислівниками *злегка, злегенька, помалу, потроху, не дуже сильно*: *погулювати* (гуляти **потроху** або час від часу; гуляти не поспішаючи), *покручуватися* (крутитися **злегка** або час від часу), *поколихуватися* (колихатися **злегка** або час від часу), *похитувати* (хитати **злегка** або час від часу), *похитуватися* (хитатися **злегка** або час від часу), *накивувати1 розм.* (кивати **злегенька** або час від часу), *погойдувати* (гойдати обережно, **помалу**, або час від часу), *погойдуватися* (гойдатися обережно, **помалу**, або час від часу), *подувати* (віяти **не дуже сильно** або час від часу; повівати) тощо.

Як і у випадку з однократними дієсловами, цей рід дії утворюється від дієслів, які допускають можливість переривання дії: *покручувати1, покручуватися* (дієслова обертального переміщення); *похитувати, похитуватися, погойдувати, погойдуватися, помахувати, розхитувати4* (коливальне переміщення); *покрапати, попірскувати* (переміщення рідини); *поскакувати, виплигувати2, пострибувати* (стаття переміщатися стрибками); *повівати, подихати (1), подувати, подимати, подмухувати, подихувати, потягати3* (переміщення повітряних мас); *вибрикувати1, вибасовувати* (переміщення тварин), а також від деяких різноспрямованих дієслів – *походжати, погулювати*. Натомість для порівняно неперервних процесів переміщення, таких, як *їхати, іти, плисти, бігти, нести, танцювати, вести, везти, текти, повзти, метушитися, підніматися, опускатися, падати* перервно-пом'якшувальний спосіб дії невластивий.

Висновки. У мовній картині світу, вираженій словотвірними значеннями дієслів переміщення, найчастіше трапляються значення початку й завершення переміщення, його тривалості, однократності чи багатократності актів переміщення. Це свідчить про те, що мовне розуміння часу, відображене словотвірними засобами, є конкретнішим, ніж мовна картина часу загалом, що відтворює плин подій від минулого до майбутнього засобами лексики й граматики. Словотвірні часові значення відображають більш практичну, побутову картину часу. Вона стосується передусім процесу тривання дії, що має початок і кінець, певну тривалість, відбувається один раз або повторюється. Перелічені побутові ознаки часу так часто трапляються в навколишній реальності, що мова вважала за потрібне зафіксувати їх у типових для багатьох дієслів словотвірних значеннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ачилова О. Л. Аспектуально-фазові модифікації багатократних дієслів у сучасній українській мові. *Філологічні студії*, 2012. Вип. 7, 15–22 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія : Підручник. Київ, 1993. 366 с.
3. Гуйван П. Час у системі координат руху суспільно-значимих феноменів як процес поступу від минулого до майбутнього. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Вип. 32. С. 21–27.
4. Кушлик О. Реалізація словотвірного потенціалу вербальної зони бестіальних дієслів-ономатопів. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2012. С. 173–181.
5. Ляхно Н. В. Проблема зв'язку родів дії із системою актантної функціональності. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство*. 2019. № 12. С. 106–111.
6. Романюк Ю. В. Еквівалентність граматичних термінів у сучасному славістичному мовознавстві (дієслово). *Термінологічний вісник*. 2015. Вип. 3 (2). С. 87–93.
7. Русанівський В. М. Роди дії. *Українська мова : енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с., с. 202.*

8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. К. : 1977. 110 с.

9. Словник української мови : в 11 т. К. : Наукова думка, 1970–1980.

10. Чубань Т., Левченко Т. Особливості сполучуваності з префіксами дієслів односпрямованого руху і дієслів різноспрямованого руху в сучасній українській мові. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2016. Вип. 16. С. 200–207.